

Osmanlı İmparatorluğu'nda Millî İktisat Politikasına Geçiş Nedenleri

The Reasons for the Transition to National Economic Policy in the Ottoman Empire

Çiğdem ERDEM

Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
cigdem.erdem@hbv.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-4030-8750>

Makale Başvuru Tarihi: 25.11.2024

Makale Kabul Tarihi: 23.12.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Demirhan Fahri ERDEM

Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
demirhan.erdem@hbv.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-6921-980X>

ÖZET

Bu makalenin konusu, Osmanlı İmparatorluğu'nda liberal iktisat politikalarından millî iktisat politikalarına geçişin nedenleri üzerinedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1914-1918 yılları, "millî iktisat" dönemi olarak bilinir. Millî iktisat politikası serbest rekabeti reddeden, devleti sistemin merkezinde tutan, koruma ve teşvike dayanan, yaratılacak Türk ve Müslüman unsurlardan oluşan bir burjuvaziyle liberal olmayan bir kalkınma yolunu savunmuştur. Bu amaçla tüketim kalıplarının değiştirilerek, tüketimin yerli ve millî olana kaymasını isteyen millî iktisat politikasının uygulanması, Osmanlı ekonomi politliğinde kendinden önceki dönemle kıyaslandığında, bir kırılmaya denk düşmektedir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda millî iktisat politikasından hemen önce takip edilen serbest ekonomi, yukarıda sayılanların tamamına zıttır. Üstelik dönemin ruhu itibarıyla liberal politikalarından vazgeçme, ideolojik anlamda Osmanlılık politikasından vazgeçip, Türkçülüğe yönelmeyle de aynı zaman dilimine denk düşmektedir. Bu makalenin amacı, bu kırılmanın nedenlerini ortaya koyabilmektir. Bu kırılmanın gerekçelerinin ortaya konulması, önemlidir; çünkü millî iktisat politikasının 1914-1918 yıllarının ötesine geçen bir tarihselliği vardır. Dolayısıyla millî iktisat politikasının aslında Türk siyasetine içkin olduğunu söylemek de mümkündür. Bu nedenle, liberal olmayan bu kapitalistleşme sürecinin iyi analiz edilmesi ve bunun için de millî iktisada geçiş nedenlerinin çok boyutlu olarak ortaya konması önemlidir. Bu da makaleyi önemli kılmaktadır. Makale nitel araştırma tekniği kapsamında belgesel gözlem yolu ile hazırlanmıştır. Araştırmanın sonunda ulaşılan temel sonuçlara göre; imparatorlukta millî iktisat politikasına geçişin ekonomik, siyasi ve toplumsal nedenlerin her biri, birbirini tamamlamaktadır. Farklı boyutlardaki bu nedenlerin ortak kesişim kümesinde ise egemenlik kavramı bulunmaktadır.

ABSTRACT

This article explores the reasons behind the shift from liberal economic policies to national economic policies in the Ottoman Empire. The years 1914-1918 in the Ottoman Empire are known as the "national economy" period. The national economy policy rejected free competition, placed the state at the center of the system, relied on protection and incentives, and advocated a non-liberal development path with a bourgeoisie composed of Turkish and Muslim constituents. For this purpose, the implementation of the national economic policy, which aimed to alter consumption patterns and shift consumption towards domestic and national consumption, marked a departure from the Ottoman political economy compared to the previous period. The Ottoman Empire's pursuit of a free economy prior to the national economic policy stood in stark contrast to all the aforementioned points. Moreover, in the spirit of the time, the abandonment of liberal policies coincides with the abandonment of Ottomanism and the turn to Turkism in ideological terms. The aim of this article is to reveal the reasons for this break. It is crucial to uncover the reasons behind break because the national economic policy has a historicity that goes beyond the years 1914-1918. Therefore, one could argue that the national economic policy is inherently embedded in Turkish politics. For this reason, it is important to analyze this non-liberal capitalization process well, and in order to do this, it is important to reveal the reasons for the transition to national economy in a multidimensional way. This makes the article important. The article was prepared through documentary observation within the scope of qualitative research techniques. According to the basic results reached at the end of the research, each of the economic, political, and social reasons for the transition to national economic policy in the empire complement each other. The concept of sovereignty is found in the common intersection of these reasons in different dimensions.

Anahtar Kelimeler:

Millî İktisat,

Milliyetçilik,

İttihat ve Terakki
Fırkası,

Egemenlik,

Kalkınma,

Keywords:

National Economy,

Nationalism,

Party of Union and
Progress,

Sovereignty,

Development,

Önerilen Alıntı (Suggested Citation): ERDEM, Çiğdem ve ERDEM, Demirhan Fahri (2024), “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Millî İktisat Politikasına Geçiş Nedenleri*”, **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, S.7(3), ss.790-802, Doi: <https://doi.org/10.33712/mana.1591305>

1. GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu’nda millî iktisat politikası II. Meşrutiyet Dönemi öncesinde söylemsel düzeyde, Meşrutiyet’in ardından da pratik düzeyde kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle de I. Dünya Savaşı yılları olan 1914-1918 yıllarında, savaş koşullarında İttihat ve Terakki Fırkası’nın yönetiminde, Osmanlı İmparatorluğu’nda tam olarak millî iktisat politikası takip edilmiştir. Millî iktisat politikası, Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılış evresinde ortaya çıkmış olmakla birlikte, Cumhuriyet döneminin iktisat politikalarına da damgasını vurmuştur. Daha Cumhuriyet kurulmadan aylar önce toplanan İzmir İktisat Kongresi’nde ya da erken Cumhuriyet’in devletçi yıllarında ve ayrıca 1960-1980 arasındaki İthal İkameci Sanayileşme Modeli’nde, esas olan hep millî iktisat politikası olmuştur.

Millî iktisadı ayakta tutacak bir millî burjuvazinin yaratılması/korunması, korumacılık, teşvik, destek, tüketim kalıplarının değiştirilmesi, devletin piyasaya hâkimiyeti, ithal malların yerli olan ile ikamesi, sanayileşme ülküsü, bağımsızlık, milliyetçilik gibi kavramlar üzerinden yükselen millî iktisat politikasının bu esasları, İttihat ve Terakki Dönemi’nin, Osmanlı İmparatorluğu’nun ötesine ulaşmaktadır. Ancak bu makale millî iktisadın Osmanlı İmparatorluğu’nda ortaya çıkışı ve bunun nedenleri ile sınırlıdır. Bu nedenlerin belirli bir sistematik dâhilinde ve birbiriyle ilişkisi temelinde ortaya konulması, sadece Osmanlı İmparatorluğu açısından değil, millî iktisadın Türk siyasal hayatına içkinliği ve bu içkinlik çerçevesinde tarihselliği dolayısıyla, Cumhuriyet Dönemi araştırmaları açısından da önem arz etmektedir.

Bu kapsam ve sınırlılık çerçevesinde makalenin amacı; Osmanlı İmparatorluğu’nda serbest ekonomiden, korumacı ve milliyetçi ekonomiye geçiş nedenlerini, çok boyutlu olarak ortaya koymaktır. Makale kapsamında, öncesi ile kıyaslandığında bir kırılmayı ifade eden bu yönelişin ekonomik, siyasal ve toplumsal boyutları üzerinden bir analiz yapılacaktır. Dolayısıyla bu makale, milliyetçi iktisada geçiş kapsamında, aslında bir geç Osmanlı dönemi ekonomi politikasının analizi anlamına da gelmektedir.

Makalenin temel savı, Osmanlı İmparatorluğu’nda millî iktisat politikasına geçiş nedenlerinin, -çalışma içerisinde daha sistematik olması bakımından ekonomik, siyasal ve toplumsal olarak ayrılmakla beraber- aslında hepsinin bir biri ile iç içe geçmiş olduğudur. Bu iç içe geçmişliğin kesişim noktasında ise egemenlik/bağımsızlık kavramı yer almaktadır.

Makale İngiltere’nin liberal ekonomisine bir alternatif olarak Almanya’da ortaya çıkan millî iktisat ekolünün savları ve uygulanma biçiminin anlatıldığı bölüm ile Osmanlı İmparatorluğu’nda uygulamaya geçişinin analiz edildiği bölüm olmak üzere, iki ana bölümden ve bu ana bölümlerin ayrıntılandırıldığı alt başlıklardan oluşmaktadır. İlk bölümde; İttihat ve Terakki tarafından İngiltere’yle rekabet edebilecek güce erişebilen Almanya’yı bu konuma getiren bir politika olarak görülen millî iktisadın, teorik çerçevesi ve Almanya’nın bu gücünden esinlenerek millî iktisadın Osmanlı düşün yaşamına söylemsel düzeyde gelişi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Millî iktisat ekolünün teorisyeni olarak bilinen Friedrich List’in, 1841 yılında kaleme aldığı “*Millî Sistem ve Siyasi Ekonomi*” adlı kitabına göre, sanayi temelinde bir millî burjuvazi geliştirilmediği sürece, bağımlılık ilişkilerinden çıkabilmek mümkün değildir. Bu bağlamda bir millî iktisat ve millî burjuvazi üretmek için neler yapılması gerektiğini belirten List’in görüşleri, söylemsel düzeyde daha 1880’lerden itibaren Osmanlı aydınları arasında etkili olmaya başlamıştır. Bu etki, yine bu bölüm içinde ele alınacaktır. İkinci bölümde ise Osmanlı İmparatorluğu’nda millî iktisat politikasına geçişinin ekonomik, siyasal ve toplumsal nedenleri, birbiri ile ilişkili olarak analiz edilecektir. Buna göre; iç siyasette yaşadığı bir krizi çözebilmek için aldığı dış yardımın bedeli olarak serbest ticaret hükümlerini içeren 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması’nı İngiltere’yle imzalayan Osmanlı İmparatorluğu, buna benzer anlaşmaları diğer Avrupa devletleri ile de imzalayarak, kapitalist sistemle eklemlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu kapitalistleşme sürecinde ilerledikçe, merkez kapitalist ülkelerin çevresi olarak, ona hammadde ve pazar sağlamış ancak bu süreç aynı zamanda 1881’de kurulacak Düyun-u Umumiye ile onu yine, bu merkez kapitalist ülkelere bağımlı hale getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nda kapitalistleşme sürecinde yaşanan sancılar, bu sürecin Osmanlı aydın ve bürokratlarınca, devletin Batılı emperyal güçlere yarı sömürge bağlarla bağlanması olarak algılanmış ve tepki çekmiştir. Bunun sonucunda da liberal olmayan bir kalkınma yolu, sömürü aracı olarak algılanan serbest rekabetin yerini almıştır.

Osmanlı aydın ve bürokratları arasında tepki ile karşılanan Düyun-u Umumiye, aynı zamanda yükselen Türkçülüğün de işaretlerini göstermeye başlamıştır. Dolayısıyla siyasi Türkçülük ve iktisadi Türkçülük dönem boyunca birbirini pekiştirmiştir. 1914-1918 yıllarını kapsayan bu millî iktisat döneminde, içeriğini Türk ve Müslümanların oluşturduğu “*millî*” olana yönelme, uygulanan millî iktisat politikasının sonucu olduğu kadar, milliyetçi iktisada yönelişin bir nedeni de olmuştur. Özellikle Balkan Savaşları ile birlikte daha savaşın başında alınan yenilgiler, Osmanlı aydın ve bürokratları arasında milliyetçi tepkilerin yükselişine yol açmıştır. Osmanlıcılık ideolojisinin artık birleştirici bir işlevinin kalmadığı İmparatorluk konjonktüründe, siyasi anlamda Türkçülük bir çıkış yolu olarak görülmüş ve Türkçülük kapsamında siyasi milliyetçilik için iktisadi milliyetçiliğin uygulanması İttihat ve Terakki yönetiminde zaruri görülmüştür. I. Dünya Savaşı ortamında içeriğini Türk ve Müslüman olmanın oluşturduğu bu milliyetçilik, İttihat ve Terakki Fırkası'nın millî iktisat politikasını uygulamasının siyasi nedenini oluşturmuştur.

Öte yandan, her ne kadar teorik ilgi daha gerilere gitse de, uygulamada millî iktisada geçişin I. Dünya Savaşı yıllarına denk gelmesinden dolayı, bu geçişin toplumsal hayatın düzenine ilişkin bazı nedenleri de vardır. Savaşın öznel koşulları ve toplumsal hayat üzerinde yarattığı baskılar özellikle İstanbul'un iase sorunu, millî iktisat politikasının uygulanmaya geçilmesi için kendini bir zorunluluk olarak ortaya koymuştur. Açlık ve kıtlıkla mücadele ekonomik kaynaklı olmakla birlikte, yol açabileceği huzursuzluk ve kargaşa çerçevesinde toplumsal bir sorundur. Dolayısıyla olası bir toplumsal kargaşanın önlenmesi ve toplumsal istikrarın sağlanması, millî iktisada geçişin toplumsal nedenini oluşturmuştur.

Bu sav, amaç, kapsam ve içerik dâhilinde nitel araştırmaya dayanan bu çalışmada, belgesel gözlem yoluyla elde edilen veriler ışığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda millî iktisatlı yıllarının siyasi, ekonomik ve toplumsal boyutları ele alınarak, ekonomi politiği analiz edilecektir. Belgesel gözlem kapsamında döneme ilişkin iktisat tarihi ve siyaset bilimi literatürünün, konu ile ilgili temel kaynaklarından yararlanılmıştır.

2. MİLLÎ İKTİSAT VE OSMANLI İMPARATORLUĞU

2.1. Millî İktisat Kavramı

Almanya'da şekillenen millî iktisat politikasının mimarı, Alman iktisatçı Friedrich List'tir (1789-1846). List, henüz Alman siyasi birliğinin kurulmadığı bir dönemde yaşamış bir Alman iktisatçı olarak, güçlü bir Almanya'nın kurulabilmesi için düşünceler ortaya koymuştur. Çünkü List'in teorisini ortaya koyduğu dönemde Almanya hala küçük prensliklerden oluşmaktadır ve dış ticarete sanayileşmiş devletlerin rekabeti karşısında korumasız bir konumdadır (Kazgan, 1997:167).

1841 yılında yazdığı “*Millî Sistem ve Siyasi Ekonomi*” (List, 2001) adlı kitabında görüşlerini dile getiren List'in bu eseri, mevcut dünya konjonktüründe İngiltere'nin emperyal gücü ve hegemonyası karşısında, ilerleme imkânı bulunmayan Almanya'ya bu imkânı sunabilmek amacıyla yazılmıştır. Başka bir ifade ile en az İngiltere kadar güçlü olmak isteyen bir Almanya'yı inşa edebilmek arzusu, List'in kitabındaki temel hedefi olmuştur.

List'in görüşleri; korumacı, yerli üretimi ve üreticiyi teşvik edici, serbest ticaret karşıtı, bireyden çok toplumu ön plana alan, dolayısıyla anti liberal özellikler gösteren, milliyetçi bir iktisat politikasının takip edilmesini, yani millî iktisadi işaret etmektedir. Genel anlamda List'in kitabı serbest ticareti ve İngiltere'nin sistem içindeki hegemonyasını, milliyetçi bir bakış açısıyla eleştirmektedir. List bu bağlamda “*ekonomi bilimine nasyonalizmi, millî sistemi sokan bir ekonomisttir*” (Zarakolu, 1981:59).

List bu milliyetçi yaklaşımıyla, Almanya'nın aleyhine olduğunu düşündüğü serbest ticaret doktrini reddetmiştir (Szporluk, 1988:102). Ancak yanlış anlaşılması adına List'in tamamen serbest ticaret karşıtı olmadığını da belirtmek gerekir. List sadece Almanya'nın belli bir rekabet gücüne kavuşuncaya kadar, Alman üreticisinin devlet desteği ve teşviki ile korunması gerektiğini düşünmektedir (List, 2001:173-174). Bu bakımdan List'in serbest rekabet karşısında koruma ve destek düşüncesinin “*geçici ve seçici bir koruyuculuk*” olduğunu ifade etmek gerekir (Erkök Yılmaz, 1992:105).

List, liberal politikaların ve İngiltere ile eşit olmayan şartlarda serbest ticaret yapmanın, Alman birliğinin ve kalkınmasının önünde engel olduğunu belirtmiştir. List ayrıca, sanayi temelli bir kalkınma için korumacı devlet politikalarının, sadece Almanya için değil Avrupa ve Amerika için de serbest ticaretten, liberal politikalarından daha faydalı olduğunu savunmuştur (List, 2001:187).

List'in milliyetçi iktisat sistemi, “*gümrüklerin kullanılarak, yerli müteşebbis tabakanın yabancı mallara karşı korunarak güçlendirilmesini*” öngörmüştür (Sağlam, 2004:83). Bir kalkınma ülküsü adına yazılan bu kitapta List, özellikle sanayi temelli kalkınmanın altını kalın hatlarla çimiş ve kalkınmanın, sanayileşme ile olacağını

ifade etmiştir. Bu milliyetçi iktisat doktrinine göre gelişmenin, kalkınmanın temeli üretime, sanayi üretimine dayanmalıdır. İmalat sektörünün ülkedeki diğer sektörlerle göre öncelikli olarak desteklenmesi esastır. Çünkü List'in gözlemleri onu, sanayi sektöründe gelişip mamul mallar üretip satan ve bunun için de hammaddeyi hammadde olarak ihraç etmek yerine, ithal edip işleyen ülkelerin, daha yüksek bir refah içinde olduğu sonucuna götürmüştür (List, 2001:209). Bunun için de henüz yeni gelişmeye başlayan Alman sanayinin korunması, bu doğrultuda serbest ticaretten, rekabetten korunarak teşvik edilmesi, gümrük duvarlarının yükseltilmesi gerektiği tezi, millî iktisat kapsamında ileri sürülmüştür (Szporluk, 1988:117). Yani bir Alman burjuvazinin korunup, kollanarak yaratılması gerekmektedir (List, 2001:173-174). Sadece devlet desteğiyle büyütülecek bir sanayi burjuvazisinin Alman kalkınmasının temelini oluşturabileceği düşüncesi, List'in millî iktisat formülasyonunun kalbini oluşturmuştur.

Güçlü ve birleşik bir Almanya hedefini millî iktisat kapsamında dile getiren List, teorisinin hayata geçirildiğini görememiştir. Ancak onun savunduğu tezleri uygulayan Bismarck, güçlü ve birleşmiş Almanya'nın temellerini atmıştır. List'in bu milliyetçi iktisat tezi, kendisinden sonra Osmanlı İmparatorluğu dâhil pek çok kalkınmak isteyen ülke aydını, bürokrati tarafından ilgi görecektir ve millî iktisat, serbest ekonomiye bir alternatif olarak başla topraklarda da hayat bulacaktır.

2.2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Millî İktisat Düşüncesinin Ortaya Çıkışı

Buraya kadar anlatılanlar Almanya'ya ve bir Alman iktisatçıya ilişkin görüşler olmakla birlikte; Almanya'nın bu politikaları uygulayarak gösterdiği başarılar sonucunda yarattığı etki, bu görüşlerin Almanya'nın sınırlarını aşmasına yol açmıştır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda millî iktisadın uygulanması ve buna bağlı olarak bir millî burjuvazinin yaratılmasının ilham kaynağı Almanya'dır. Almanya'nın ekonomik ve askeri alanda hızlı yükselişi, 19. yy. ın ikinci yarısı itibari ile pek çok toplum için "*emsal teşkil edecektir*" (Gılpın, 2011:226). Nitekim List'in kitabı tıpkı Almanya gibi "*sanayileşmiş ve gelişmiş bir burjuvazi sınıfı olmayan ve emperyalist olmayan ülkelerin aydınlarının başucu kitabı gibi benimsenmiştir*" (Sağlam, 2004:74).

Başbakan Bismarck döneminde millî iktisat politikasını uygulayan Almanya'nın, İngiltere karşısında ona alternatif bir ileri kapitalist ülke olarak belirmesi, Osmanlı aydınlarının ve devlet adamlarının da dikkatini çekmeye başlamıştır. Almanya, İngiltere ve onun temsil ettiği liberal ekole alternatif bir kalkınma projesinin önderi olarak görülmüştür. Döneminin hegemon gücü olan İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik emperyal tutumu karşısında, Almanya ve onun anti liberal yolu, Osmanlı aydın ve bürokratlarınca bir kurtuluş yolu olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı aydınları içinde liberal çizgide olmayan –*şağıda isimleri verilecek*– düşünürler, Almanya'nın göstermiş olduğu başarıyı, İngiltere'nin takip edip yönlendirdiği liberal kalkınma yoluna bir alternatifi olarak görmüşlerdir. Hatta bu düşünürlerin, Alman kalkınmasının mucizevî yolu olarak millî iktisat politikasını görmeye başladıklarını söylemek de mümkündür.

1880 yılı oldukça erken bir tarih olmakla birlikte, Ahmet Mithat tarafından yazılan "*Ekonomi-Politik*" adlı kitap ile Osmanlı İmparatorluğu'nda millî iktisat düşüncesi ilk kez dile getirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun serbestiyet ile kalkınabileceği görüşleri karşısında Ahmet Mithat, iç ticaretin ve sanayinin korunabilmesi amacıyla gümrük tarifelerinin yükseltilmesini savunmuştur. Ahmet Mithat kitabında, yine millî iktisat politikasının özüne uygun bir biçimde sanayileşmenin önemi üzerinde durmuştur. Liberal görüşlere karşı eleştirel bir cevap niteliği taşıyan Ahmet Mithat'ın bu kitabı, 1880 yılı itibari ile henüz Türkçülükten bahsetmek için erken olmakla birlikte ilerleyen dönemde, "*İlk Türk milliyetçilerinde, Jön Türk yöneticilerinde ve daha genel bir anlamda 20. yy. Türkiye'sinde bir 'millî iktisat' kurma amacı taşıyan herkeste*", etki bırakmıştır (Georgeon, 2006:154-155).

Ahmet Mithat'ın ardından, Rusya'dan gelen Türkçülük akımının da etkisi ile Erkan-ı Harbiye Mektebi'nde Kazanlı Musa Akyiğitzade tarafından verilen derslerde de List ve kalkınmayla ilişkilendirilen millî iktisat düşüncesi anlatılmıştır (İnsel, 2002:764). Ahmet Mithat için olmasa bile, Akyiğitzade Musa ile birlikte, artık millî iktisat görüşünün Türkçü bir boyut kazandığını söylemek mümkündür.

Osmanlı aydınının serbestiyetçi ve himayeci şeklinde ideolojik olarak iki kampa ayrıldığı II. Meşrutiyet döneminde (Pamuk, 2009:148), himayeci kanat Almanya'nın ekonomik ve buna bağlı olarak uluslararası ilişkiler alanında göstermiş olduğu ilerleme karşısında bir tür Alman hayranlığıyla List'i ve millî iktisat doktrininin giderek yükselen bir dozda dile getirmeye başlamıştır. Millî iktisat düşüncesini dönemin yayın organlarında dile getiren diğer düşünürler arasında; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp gibi düşünürler de yer almıştır (Boratav, 1998:17-18). Türk Yurdu, Halka Doğru,

İktisadiyyat Mecmuası gibi dönemin Türkçü dergilerinde millî iktisat düşüncesini savunan, List'i öven pek çok yazı yayınlanmıştır (Öztan, 2005:6).

Söylem düzeyinden, uygulama düzeyine geçiş ise İttihat ve Terakki Fırkası iktidarında gerçekleşecektir. Dolayısıyla millî iktisat, Osmanlı tecrübesinde, İttihat ve Terakki yönetiminin tek başına iktidara geldiği, Bab-ı Ali baskını sonrası dönemden, I. Dünya Savaşı sonuna kadar, uygulanan iktisat politikaları olarak ortaya çıkacaktır (Türkmenoğlu ve Türkmenoğlu, 2021:140).

Şüphesiz böyle bir yönelim, Osmanlı İmparatorluğu'nun reform hareketlerinden bu yana takip edilen politikalarından uzaklaşma, ideolojik anlamda bir kırılma anlamına da gelmiştir. Bu kırılma dönemin Osmanlı İmparatorluğu'nda uygun koşulları bulmuş; serbest ticarete, rekabete dayanan liberal politikalarla bir türlü kalkınılamadığı gibi, bu politikalar yüzünden iktisadi bağımsızlığın da yitirdiğini düşünen Osmanlı aydın ve bürokratları arasında, milliyetçi bir tepki doğmaya başlamıştır. Bu milliyetçi tepki dönemin ruhuna uygundur. Sonuç olarak, hem siyasi, hem de onunla bağlantılı bir biçimde iktisadi milliyetçilik, İttihat ve Terakki iktidarıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanmaya başlanmıştır.

3. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA “MİLLİ İKTİSAT”A GEÇİŞ: EKONOMİK, SİYASAL VE TOPLUMSAL NEDENLER

Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında liberal görüşlü Cavit Bey'in Maliye Nazırı olduğu dönem boyunca, 1912'ye kadar daha liberal politikalar izleyen İttihat ve Terakki, 1913'te Babı-ı Ali Baskını ile tek başına iktidara geldikten sonra, millî iktisat kapsamında, devletçi sayılabilecek uygulamalara yönelmiştir (Ergin, 2017:114) Böylelikle İttihat Terakki içinde serbest ticaret ve yabancı sermaye ile kalkınma görüşü yerine, “esnaf örgütlenmesini, kooperatifçiliği hatta devletçiliği savunan akımlar da filizlenmeye başlamıştır” (Akşin, 1998:397). Bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan bu kırılmanın nedenleri ekonomik siyasi ve toplumsal nedenler başlıkları altında incelenecektir.

3.1. Ekonomik Nedenler

Millî iktisada geçiş nedenleri, büyük oranda ekonomik gerekçelere dayanmaktadır. Siyasal ve toplumsal nedenler, ekonomik nedenlerle doğrudan alakalı, hatta onun bir uzantısı konumundadır. Bu ekonomik gerekçe ise bağımsızlık isteği ile ilgilidir. Bir başka ifadeyle Osmanlı İmparatorluğu'nda millî iktisat politikasına geçiş, ekonomik bağımlılık ilişkilerini kırmaya yöneliktir. İttihat ve Terakki yönetimi ülkede milli egemenliğe sahip olmak için, ekonomik egemenliğe sahip olmanın önemini kavramış ve ekonomik bağımsızlığı, “*devletin desteği ile kurulan ve geliştirilen bir milli ekonomi*” olarak değerlendirmiştir (Ahmad, 1995:191).

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yy. boyunca yaptığı askeri, idari tüm reformlar için Avrupa'dan mali destek almak zorunda kalmıştır. Ancak bu destek Osmanlı İmparatorluğu'nu her geçen gün yoğunluğu artan bir oranda, yabancı devletlere bağımlı hale getirmiştir. Özellikle de döneminin hegemon gücü olan İngiltere, verdiği desteklere karşılık olarak, Osmanlı ekonomisinin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması için baskı yapmıştır (Pamuk, 2012:95). Oysaki klasik Osmanlı düzeninde uygulanan geleneksel korumacı tedbirlerle yabancı tüccarın iç ticarete etkili olması engellenmiştir. Yed-i vahit adlı bir tür tekel uygulaması doğrultusunda bazı temel tüketim mallarının hem üretimi hem de ticareti, devletin izin verdiği kişilerce yapılmak suretiyle iç talepte kıtlık ve darlık oluşmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır (Korkmaz, 2020:244).

1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması, böyle bir baskının sonucunda İngiltere'yle imzalanmıştır. Buna benzer serbest ticaret antlaşmalarının, diğer Avrupa ülkeleriyle de imzalanarak Osmanlı pazarlarının dış piyasalara açılması ile birlikte, Osmanlı lonca sistemi “*büyük bir çöküntü*” geçirmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2001:16). Avrupalı tüccarların Osmanlı piyasasına soktukları ürünlerin daha ucuz ve kaliteli olmasıyla “*yerli esnaf ve sanayici iflas etmiştir*” (Korkmaz, 2020:246). Aslında Lonca sistemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemi boyunca siyasi, iktisadi ve toplumsal işlevleri ile yerel düzeyde üretim ve ticaret ihtiyacını karşılamıştır. Ekonomik hayatın yanı sıra sosyal hayatı da düzenleyen, fiyatları belirleyerek üretici-tüketici ilişkilerini bir düzene koyan, üretim miktarını belirleyen bu esnaf örgütlenmeleri, ortaya çıkan gelişmelerle atıl kapasitede kalmış ve nihayetinde 1913 yılında kapatılmıştır (Gölcek ve Köktaş, 2017:90). Mevcut lonca sisteminin, sahip olduğu sınırlı iç pazar ve ilkel üretim teknolojisi ile sanayi devrimini gerçekleştirmiş Batılı kapitalist devletlerin kitlesel üretimleri karşısında, onlarla rekabet edebilmesi mümkün olmamış ve esnaf örgütleri dağıtılmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2001:16).

Bu antlaşmanın ardından “*Osmanlı Devletinin piyasa üzerinde koruyucu kontrolcü yapısı ortadan kalkmış*” ve bu antlaşmaya benzer antlaşmaların Fransa, Sardunya, İsveç, Norveç, Hollanda, Belçika, Prusya, Portekiz, Danimarka ile de imzalanmasının ardından, yabancı devletlere tanınan bu ticari imtiyazlar “*korumacı bir ekonomik yapıya sahip Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlı hale gelmesine yol açmıştır*” (Korkmaz, 2020:246).

Buna karşılık, 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın ve ona benzer diğer antlaşmaların Avrupalı devletlerle imzalanmasının ardından, hızla serbest ticaret ortamına giren ve kapitalistleşme sürecine merkez Avrupa ülkelerinin bir çevresi olarak eklenen Osmanlı İmparatorluğu'nda, gelişen ticaret ağları beraberinde bir ticaret burjuvazinin şekillenmesine de yol açmıştır. Ancak kapitalistleşme sürecinde Osmanlı topraklarında şekillenen bu burjuvazi, daha ziyade gayri Müslümlerden oluşurken, Osmanlı toplumunda “*dini ve etnik farklarla*” kendini ortaya koyan bir sınıf çatışması yaşanmıştır (Keyder, 1999:50). “*Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki çatışma toplumsal hayatta büyük önem kazandığından, tüccarların, bankerlerin ve sanayicilerin hep azınlık mensubu olmaları, bu grubun tek bir burjuva sınıfı içinde*” birleştirilmesine yola açmıştır (Keyder, 1999:69). Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalistleşme sürecinden, imzalanan serbest ticaret antlaşmalarından genel anlamda yabancı yatırımcıların yanı sıra, komprador özellikler gösteren gayri Müslüm burjuvazi olumlu yönde etkilenmiştir (Akkuş, 2008:121).

Osmanlı toplumunda ekonomik gerekçelerle yaşanan bu çatışmanın bir yanında sisteme dâhil olmakta zorluklar yaşayan Müslüman tüccar, esnaf; diğer tarafta ise zamanla tek bir burjuvazi gibi algılanan gayri Müslüm tüccarlar yer almıştır. “*Tüccarlar ve imalatçılar kesiminde, etnik gruplar arasında hızlı bir yer değiştirme*” gerçekleşerek, Müslüman tüccarlar “*ikinci sınıf bir statüye*” düşmüşlerdir (Keyder, 1999:51).

Gayrimüslim tüccarlar Osmanlı'nın kapitalistleşme sürecinde kapitülasyonlardan ve ticari antlaşmalardan yararlanıp, yabancılara aracılık yaparak gelişirken; Müslüman-Türk esnaf ve tüccar ise bu gelişmenin dışında kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalistleşme sürecinde, “*geleneksel yöntemlerle üretimini sürdüren Müslüman zanaatkâr serbest rekabet koşulları altında görece yoksullaş(mış), kimi yörede zanaatından ol(muştur)*” (Toprak, 2017:39). Özellikle de kapitalistleşme sürecinin yoğun yaşandığı Batı Anadolu'dan, merkez kapitalist ülkelere yapılan tarımsal ihracatın artması, Anadolu'nun içleri ve Ege adalarındaki Rumları bölgeye çekmiştir. Doğu Anadolu ve Çukurova'da da benzer bir durum Ermeniler açısından yaşanmıştır (Vural, 2016:111). İşte tüm bu gelişmelerden olumlu yönde etkilenenler, bu gayrimüslim kesim olmuştur.

Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu serbest ticaret ile ekonomide istediği başarıyı elde edememiş, aksine ekonomik bağımsızlığını yitirmiş, serbest ticaret ile ekonominin liberalleşmesinden daha çok yabancılar ve onlarla işbirliği yapan gayrimüslimler kârlı çıkmıştır. Uygulanan liberal politikalar özellikle Türk-Müslüman esnafın gücünü azaltıp (Ergin, 2017:117), yoksullaştırıp, mesleklerini yitirmelerine yol açarken (Varlı ve Koraltürk, 2010:129), gayrimüslim azınlığın kompradorlaşmasına yol açmıştır.

İşte ekonomik bağımsızlığı kazanmak adına, millî iktisat kapsamında yeni bir milli burjuvazi, bu komprador burjuvazinin yerine geçmek üzere kurulmuştur. Böylece milliyetçi politikalar, ekonomik alanda “*görelî bir ağırlığa sahip olan, 'sadakatsiz' gayrimüslim unsurların yerine, Müslüman-Türk ögenin ikame edilmesine dayalı iktisadi milliyetçilik politikası, 'millî iktisat' adı altında uygulanmaya konulmuştur*” (Akkuş, 2008:120). Böylelikle 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'yla başlayan dışa açılma; borçlanma ve bağımlılık sürecinin ardından, 1914 yılından itibaren “*hızla içe kapanan Osmanlı ekonomisi, kendi kendine yeterlilik, korumacılık, sanayileşme ve nihayet millî iktisat ilkelerini benimsemeye başla(muştur)*” (Pamuk, 2012:163).

İngiltere ve diğer Avrupa ülkeleriyle imzalanan bu serbest ticaret antlaşmalarının dışında, kapitalistleşme kapsamında yine serbestiyet çerçevesinde atılan diğer adımlar, benzer bir biçimde Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik bağımlılığa giden yolun köşe taşlarını oluşturmuştur. 1854 yılında alınan ilk dış borçlanma ve buna benzer borçlanmaların devamının gelmesi, yine bu yıllarda demiryollarının yapılması için yabancı sermayeye verilen imtiyazlar, 1856'da İslahat Fermanı'yla yabancı sermaye yatırımlarının önünün açılması, 1867'de yabancılara Osmanlı topraklarını satın almalarına izin verilmesi, yabancı sermayeye olan bağımlılığı artırmıştır (Pamuk, 2012:96).

19. yy. da Osmanlı İmparatorluğu'nun aldığı dış borçlar, alınan borçların üretim alanında kullanılmayıp cari giderlere kullanılması sebebiyle bir yerden sonra, “*ülkenin kaynaklarını yabancılara aktarmanın bir aracı niteliği taşıması*”tır. Borçlarını ödeyemez hale gelen Osmanlı İmparatorluğu'nda, borçları tahsil etmek için Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması ile alacaklı şirketler kamu gelirlerine doğrudan el koymuşlardır (Kepenek ve Yentürk, 2001:11). Bunun sonucunda da “*Osmanlı maliyesi alacaklı yabancı devletlerin denetimi altına girmiştir*” (Korkmaz, 2020:247). Yabancı alacaklılardan oluşan bu idare, Osmanlı maliyesinin bütün, tuz tekelleri ile damga resmi ve bazı vergileri üzerinden alacaklarını tahsis etmeye başlamıştır (Pamuk, 2012:122).

Sonuç olarak 19. yy. da Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisi ile eklenmesi, aynı zamanda bu ekonomiye bağımlı hale gelmesine de yol açmıştır. 20. yy. başında iktidara gelen İttihat ve Terakki hükümeti de bu bağımlılık ilişkisini kırabilmek adına, I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılından itibaren millî iktisat politikasına yönelerek, ekonomik yaşamda komprador özellikler gösteren gayrimüslim unsurların etkinliğini azaltmaya çalışmıştır (Akkuş, 2008:119). İşte ekonomik bağımsızlığı kazanmak adına, millî iktisat kapsamında korumacı, teşvik edici, serbest rekabete karşı, anti liberal tedbirler alınmaya başlanmıştır.

3.2. Siyasi Nedenler

Kapitülasyonlar, Osmanlı ekonomisi aleyhine işleyen serbest ticaret antlaşmaları, dış borçlanmalar, yabancı yatırımcılarla işbirliği içinde olan bir komprador burjuvazinin şekillenmesi ve en nihayetinde Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması sarmalında ekonomik bağımsızlığını yitiren Osmanlı İmparatorluğu'nda, tüm bu yaşananlara tepki mahiyetinde, iktisadi milliyetçiliğe zemin olacak bir siyasi milliyetçilik ortaya çıkmıştır. Bahsedilen gelişmeler, Müslüman-Türk esnaf ve tüccar arasında olduğu gibi, aydınların bir kısmı *-liberal görüşte olmayanlar-* arasında da tepkiye yol açmış, iktisadi çatışma ve eşitsizlik, milliyetçi bir tepki ile karşılanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkçü milliyetçi görüşler, II. Meşrutiyet döneminden itibaren “*yeşermeye başlamış*” olmakla birlikte, “*bu amaca dayanan ilk dernekler, Osmanlılık ortamı içinde zayıf ve ikincil planda*” kalmıştır (Tunaya, 1998:440). Hatta Georgeon'a göre, II. Meşrutiyet ilan edildiğinde İmparatorluk topraklarında Türkçülük ideolojisinin “*varlığı bile sezilmiyordu*” (Georgeon, 2024:90). Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanından önce, 1889-1908 arasında, Jön Türk hareketi içerisinde azınlıklar tarafından da padişaha karşı desteklendikleri için, Osmanlılık politikasına bağlı olan İttihat ve Terakki, ancak iktidar yıllarından sonra Türkçülüğe yönelecektir (Karpaz, 1996:44). 1913 yılına kadar “*çoğulcu diyebileceğimiz bir parlamenter dönemde İttihat ve Terakki geri planda*” kalırken, Bab-ı Ali Baskını sonrasında, 1913-1918 arasında tek başına iktidar olabilmıştır (Toprak, 2016:33). Bu yıllar, aynı zamanda I. Dünya Savaşı yıllarına denk gelmesi sebebiyle dış bağlantının kesildiği bir ortamda ülkenin, “*kendi olanakları ile yetinmek zorunda kaldığı*” yıllardır (Toprak, 2016:35). Bu zorunluluk İttihat ve Terakkiyi sadece iktisadi yönden değil, siyasi yönden de Türk milliyetçiliğine yöneltecektir.

Bu noktada içeriği Türk ve Müslümanlardan oluşan milli burjuvazi yaratmak suretiyle bir burjuvalaşma hareketi olan millî iktisat, “*milliyetçi hareketin bir varyantı*” olarak gelişmiştir (Akin, 2003:27). Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle de Balkan Savaşları'ndaki yenilginin ardından, “*Türkçülük düşüncesinin, aydınlar arasında yaygınlaşmasını sağlayarak, halk arasında da Türk ulusal bilincini yaygınlaştırmayı amaçlayan*” pek çok dernek ve oluşum ortaya çıkmıştır (Karakas, 2018:203). Bu dernek ve oluşumlar arasında Türk Derneği (1908), Türk Yurdu Cemiyeti (1911), Rusya'da Sakin Müslüman Türk Tatarlarının Haklarını Müdafaa Cemiyeti (1916), Halka Doğru Cemiyeti (1917), Teavün-ü İçtimai Cemiyeti (1911), Türk Ocağı (1911), İstihlak-i Milli Cemiyeti (1912), İstiklal ve İktisadi Milli Cemiyeti (1913), Milli Türk Cemiyeti (1914) yer almıştır (Tunaya, 1998:440-474).

Burada önemli olan husus, siyasi anlamda Türkçü bir ideolojiyle ortaya çıkan bu oluşumların, millî iktisat ile olan bağlantısıdır. Dönem içerisinde siyasi anlamda Türkçülük, millî iktisat politikasının araçları ile güçlendirilmek istenmiştir. Türkçü ideolojinin siyasi bir zemin bulabilmesi adına, iktisadi milliyetçilikten faydalanmak istenilmiştir. Nitekim bu dönemde Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp siyasi Türkçülüğün önemli iki ismi olurken (Karpaz, 1996:148), bu isimler millî iktisat politikasını çeşitli yayınlarda özenle savunmuşlardır. Türkçü milliyetçi bir anlayışla çıkarılan bu yayınlar içinde Türk Yurdu Dergisi önemli bir yer tutarken, millî iktisat düşüncesinin geliştirilmesi, bu derginin genel temaları içinde yer almıştır (Karakas, 2018:204-205). Yusuf Akçura'nın etkin bir biçimde çalıştığı ve 1911-1917 yılları arasında fiilen yönettiği Türk Yurdu dergisinde, ekonomik konular ağırlıklı olarak işlenmiş ve “*bir Türk orta sınıfı, ulusal bir burjuvazi yaratma*” mevzu, derginin ana konularından biri olmuştur. Bu doğrultuda bu Türkçü milliyetçi dergide, “*Türk burjuvazisine ekonomi denen kavramın anlamını kavratmak, bir yandan da Türk burjuvazisinin gelişmesinin koşullarını yaratacak bir milli iktisat inşa etmek*” gerekliliği üzerine yazılar yazılmıştır (Georgeon, 2024:103).

Yani millî iktisat politikasını şiddetle salık verenler, dönemin Türkçüleridir. Siyasi Türkçülüğün önde gelen bu isimleri aynı zamanda iktisadi Türkçülüğün de savunucularıdır. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Tekin Alp gibi Türkçü isimler, millî iktisat politikasına uygun olan korumacı fikirleri, Türk Yurdu gibi Türkçü-milliyetçi dergilerde dile getirmişlerdir (Akin, 2003:27). Dolayısıyla iktisadi ve siyasi milliyetçilik dönem boyunca kol kola hareket etmiştir.

Balkan Savaşları ise yaşanan bu tepkiyi daha da perçinlemiş ve iktisadi milliyetçiliğin önünü açmıştır. Çünkü savaşın ardından imparatorluk, “*milliyetler dengesinde Türk ögesinin görece ağırlığı epeyce artmış*” bir “*Asya devleti*”, konumuna gelmiştir (Georgeon, 2024:91). Bu koşullar altında özellikle Balkan Savaşları ardından, hızla yükselen Türkçülük akımı ile kesişmiş bir iktisadi milliyetçilik ortaya çıkmıştır. Balkan Savaşları’nın kaybedilmesinin ardından “*yükselişe geçen Türk milliyetçiliği, siyasi elit ve çevresinde List ekolüne ve Alman kalkınma modeline duyulan hayranlığın artmasında büyük rol oynamış ve ‘milli iktisadın’ yalnızca ekonomik bir strateji olarak değil; aynı zamanda siyasi bir proje olarak benimsenmesine ve uygulanmasına zemin oluşturmuştur*” (Öztan, 2005:5).

İttihat ve Terakki, Balkan Savaşları’nın ardından, Osmanlıcılık ideolojisinden vazgeçerek Türkçülüğe yönelmiştir. İttihat ve Terakki bu Türkçülük politikasını “*‘orta sınıf’ bir Müslüman Türk toplumsal tabana*” dayandırmıştır (Vural, 2016:109). Balkan Savaşları’nda alınan yenilgi İttihat ve Terakki’nin o güne kadar takip ettiği ittifak-ı anasır siyasetinin yerine, “*milliyetçi eksenli yeni siyasaların kapısını ardına kadar açmıştır*” (Akkuş, 2008:120). Balkan Savaşları sonucunda devlet 4 milyon civarı insanın yaşadığı Avrupa’daki 150 bin kilometrekareden fazla toprağını kaybetmiştir. Bu durum İttihatçıların ilgisini Anadolu’ya ve Anadolu halkına yöneltmesine vesile olmuştur. “*Osmanlıcılık politikasının imparatorluğun varlığını korumaya yetmediğini, Osmanlı vatandaşları için yeni bir kimlik ve aidiyet hissinin oluşturulması gerektiğini düşünen İttihatçılar, Türk ve Müslüman halk kesimlerini ön plana alan bir politika izlemeye*” başlamışlardır (Vural, 2016:113).

Aynı döneme denk gelen I. Dünya Savaşı koşulları da bu milliyetçi ortamı pekiştirmiştir (Pamuk, 2012:163). Hatta denilebilir ki, özellikle de “*Birinci Dünya Savaşı sürecinde Türkçülük siyaseti açısından temel öncelik, İmparatorluğun kurtarılması ve devam ettirilmesi değil, Türklerin varlığını koruyacak bir siyasetin üretilmesi olmuştur*” (Karakas, 2018:207). Öyle ki “*Savaş Türkçüler arasında Çalık Rusya’nın egemenliği altında yaşayan Türk halklarının esaretten kurtulması için iyi bir fırsat olarak düşünülmüştür*” (Akin, 2003:31).

Böylelikle dönem içinde oluşturulan; “*Türk Ocakları, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Türk Bilgi Derneği, Türk Gücü Cemiyeti, Osmanlı Güç Dernekleri gibi kuruluşlar*” ile “*İttihatçı gazete ve dergilerin yanı sıra Türk Yurdu, Türk Duygusu, Türk Sözü, Büyük Duygu, Halka Doğru, Bilgi Mecmuası gibi milliyetçi yayınlar aracılığıyla ‘Türkçülük’ siyasi bir kimliğe büründüğü gibi kendi toplumsal tabanını da üretmeye*” başlamıştır (Vural, 2016:114). Böylelikle oluşturulan bu kuruluş ve yayın organlarıyla Türkçü bir kimlik inşası için gereken alt yapı hazırlanmaya başlamıştır. Bu kimlik inşası ise, iktisadi milliyetçilikten bağımsız değildir.

Kısacası “savaş iktisadiyatı ve Türkçülük”, I. Dünya Savaşı yıllarında beraber hareket etmiştir (Akin, 2003:30). Savaş ile birlikte “*ilk kez ‘propaganda’nın önemi*” kavranarak, “*ulusal kimlik vurgulanarak piyasaya çeki düzen*” verilmeye çalışılmıştır (Toprak, 2016:36). “*Dünya Savaşı karşısında Türkçü vaziyet alış*” gerçekleşmiştir (Akin, 2003:31).

Dönem boyunca Türkçü aydınların millî iktisat politikasına duydukları bu ilginin sebebi, hem millî iktisat politikasını uygulayarak bağımlılık ilişkilerinden kurtulmak isteği, hem de iktisadi anlamda milliyetçiliğin araçlarından yararlanarak, siyasi anlamda bir milli bilinç yaratmak isteğidir. Komprador burjuvazi karşısında, millî iktisat doğrultusunda yaratılacak bir milli burjuvazi, bu milli bilinç yaratmanın unsurlarından biri olarak görülmüştür. Dolayısıyla bu düşünceyle paralel bir biçimde İttihat ve Terakki döneminde millî iktisat politikası milli kimlik oluşturmanın bir aracı olarak görülmüştür. İşte millî iktisat politikası, liberal ekole ve onun temsilcisi İngiltere temelinde emperyal bağlara bir tepki olarak yükselen Türk milliyetçiliğinin bir göstergesi olarak kendini ortaya koymuştur.

Kısacası ekonomik nedenlerle doğrudan bağlantılı olan siyasi nedenler, ekonomik bağımsızlığın sağlanmasına paralel olarak siyasi birliğin, “*yeni koşullara uygun*” bir biçimde tesis edilmesine yöneliktir. İmparatorluk topraklarında ortaya çıkan milliyetçi akımlar ve ayrılıkçı hareketler, Türk milliyetçiliği zemininde şekillenecek yeni bir siyasi birliktelik için hareket edilmesini gerektirmiştir. Türkçü bir siyasi zemin kurarak bir milli bilinçlenme yaratabilmek için millî iktisat politikasından yararlanılmıştır. Millî iktisat politikasının iktisadi tedbirleri, bir Türklük bilinci yaratmanın aracı olarak kullanılmıştır. Osmanlıcılık politikasının artık İmparatorlukta birleştirici bir gücünün kalmadığının anlaşıldığı bu ortam ve koşullar altında, millî iktisat politikası, Türkçülük ideolojisi için bir araç olarak görülmüştür. Bir yandan millî iktisat politikası kapsamında, içeriğini Türk ve Müslüman olanın doldurduğu milli burjuvazi yaratmaya doğru yönelme Türkçülüğü beslerken, öte yandan Osmanlıcılık politikasının artık işlevsiz kaldığı Osmanlı topraklarında milli olan da daha en başından Türk ve Müslüman olanı işaret etmiştir. Dolayısıyla Dönemin “*egemen iktisadi paradigması*” olan milli iktisat politikası, bu iktisadi görünümü ile birlikte aslında “*Türkçülük akımının unsurlarından birini teşkil eder*” (Akin, 2003:27). Bu sebepten milli iktisat, İttihat ve Terakki’nin dönemin ruhuna uygun olarak yöneldiği “*Türk milliyetçiliğine dayanan politik yaklaşımının iktisadi düzlemdeki yansımaları olarak ortaya çıkmıştır*” (Akkuş,

2008:120). Sonuç olarak Osmanlıcılık politikasının terkedildiği/ terkedilmek zorunda kalındığı bu yeni koşullara uygun olarak, Türkçülük zemininde bir inşa sürecini kurarak bu zemin üzerinden siyasi egemenliği tesis edebilmek amacıyla, bir millî burjuvazi kurabilmek için millî iktisat politikasına yönelmiştir.

3.3. Toplumsal Nedenler

Osmanlı İmparatorluğu'nda millî iktisat politikasına geçişin toplumsal nedenleri de, yine ekonomik nedenlerle ilişkilidir. I. Dünya Savaşı'nın yol açtığı ve sosyal hayatı zora sokan sıkıntılar, hem millî iktisada geçiş için sebeptir, hem de savaşın kendisi millî iktisadı uygulamak için bir araçtır.

Toplumsal nedenlerin en başında iâşe sorunu yer almıştır. İâşe sorunu, kıtlıkla mücadele etmek, ekonomik bir neden olarak görülse de; halkın ihtiyaçlarının karşılanması aynı zamanda yokluk sebebi ile ortaya çıkabilecek bir kargaşa ortamını engellemek anlamına geldiği için, bu konunun toplumsal bir boyutu da söz konusudur. Dolayısıyla İttihat ve Terakki yönetimi, I. Dünya Savaşı koşullarının toplumsal hayat üzerinde kurduğu baskılar nedeniyle de millî iktisat politikasına yönelmiştir.

Savaş koşulları, İttihat ve Terakki hükümetinin, millî iktisat politikası doğrultusunda kararlar almasına ve bu kararları uygulamasına imkân tanımıştır. Deniz ticaret yollarının kapanması, ithalatı olumsuz yönde etkilerken, İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerde yiyecek gereksinimi için Anadolu'dan ürün getirmek bir zaruret olarak ortaya çıkmıştır (Özgün, 2008:12). Dış ticaret savaştan olumsuz etkilenmiş, ihracat neredeyse durma noktasına gelmiştir. Savaş koşullarında ordunun ihtiyaçlarının karşılanması ve iâşesi, bu savaş ekonomisi koşullarında bir sorun olarak ortaya çıkmıştır (Korkmaz, 2020:243). Savaş yıllarında takip edilen iâşe politikası, "millî iktisat anlayışının bir parçası" haline gelmiştir (Ergin, 2017:123). Ancak sorun sadece ordunun iâşesi olarak boy göstermemiş, köylünün askere alınması, tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilediği için, İstanbul'un iâşesi de çözülmesi gereken önemli bir konu olarak ortaya çıkmıştır (Korkmaz, 2020:244).

Osmanlı İmparatorluğu'nda temel üretim aracı toprak olmasına ve dolayısıyla nüfusun büyük bir bölümü köylü olmasına rağmen, savaştan önce de bir temel tüketim maddesi olarak yurt dışından getirilen unun, savaş koşullarında ithalatında ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Daha önce un ihracatının yapıldığı Romanya, Marsilya ve Rusya'dan ülkeye un getirilemez olmuştur. Ülke deniz yolundan ablukaya alınmış, demiryolu hatlarının da itilaf devletlerinin topraklarından geçmesi gibi ulaşım engelleri nedeniyle, sıkıntılar baş göstermiştir. Öyle ki İstanbul'a getirilen ortalama 25 bin çuval un, 8 bin çuvala kadar düşmüştür (Korkmaz, 2020:253, 255). Bunun sonucunda "İstanbul tarihinde ilk kez, yoğun biçimde Orta Anadolu'nun tahıl üretim alanlarına yönelmek zorunda" kalınmıştır (Pamuk, 2012:170). Toplumsal sebepler, bu bağlamda yerli olana yönelmeyi, yani millî iktisat ile uyumlu politikalar üretmeyi, bir zorunluk olarak İttihat ve Terakki yönetiminin önüne getirmiştir. Kısacası savaş nedeni ile dışardan mal gelmemesinin yaratacağı kıtlığı ve kıtlık kaynaklı olası bir toplumsal kargaşayı bertaraf edebilmek için millî iktisat politikasına yönelik uygulamalara geçilmiştir.

Öte yandan yine savaş koşullarından kaynaklanan bir gelişme olarak, ülke içinde üretimi sağlayan üretici güçlerin bir kısmının gitmesi de, yine meta kıtlığına yol açmıştır. Bu sefer söz konusu olan dışarıdan mal gelmemesi değil, içerdeki üretim süreçlerinin savaş kaynaklı olarak sekteye uğramış olmasıdır. Savaşta uygulanan iskân politikası ülkede bir üretim eksikliğine yol açmıştır. Ortaya çıkan bu üretim eksikliğini gidermek için, yine millî iktisat politikasına uygun adımlar atılmıştır. Hem dışardan mal gelmemesi, hem de içerdeki üretimin azalması gibi ekonomi kaynaklı nedenler, toplumsal hayatı düzene sokabilmek amacıyla İttihat ve Terakki yönetimini milliyetçi iktisadi politikalara yöneltmiştir.

Savaş nedeniyle gayrimüslimlere uygulanan iskân politikası sonucunda Anadolu'dan göç eden ya da ettirilen Rum ve Ermeni azınlıkların bıraktığı boşluğun doldurulması gerekmiştir. Bu da millî iktisat politikası ile sağlanabilmiştir. Bu uygulamaların Türk-Müslüman kesimin burjuvalaşmasını, yani millî bir burjuvazinin gelişmesini olumlu yönde etkilediği tahmin edilebilir. "... azınlıkların emperyalizmin himayesinde kurdukları tekel dolayısıyla, işe girişemeyen Müslümanlar, artık bunu yapmaya cesaretlenmiş..., hatta itilmişlerdir" (Akşin, 1998:400). Gayrimüslimlerin yoğun bir biçimde yaşadığı kentlerden ayrılan bu topluluklarla birlikte ticari yaşamın dinamiklerinde ve demografik yapısında Müslüman-Türk burjuvazi lehine gelişmeler olmuştur (Akkuş, 2008:137).

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler dışında kalan gayrimüslimlerin, özellikle de Ermeni ve Rum topluluklarının yerlerinin değiştirilmesi, onların ticaret hayatı içindeki yerini de olumsuz etkilerken, onlardan kalan yerleri dolduranlar da yine Türk ve Müslümanlar olmuştur. "Ülkeyi terk eden Rum ve Ermenilerin topraklarına ve diğer mülklerine de el koyan Müslüman-Türk burjuvazi", böylelikle gelişmesini, büyümesini daha da artırmıştır (Pamuk, 2012:174). "Sevk ve iskân uygulamaları sonrasında gayrimüslimlerden kalan pek

çok fabrika, dükkân, tezgâh, tarla, bağ, bahçe, araç ve gereç ya el değiştirme ya da kiralama yoluyla Müslümanların kullanılmasına tahsis edilmiştir” (Akkuş, 2008:139). Bu noktada gayrimüslimlerin, çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu’nun savaş halinde olduğu yabancı devletlerden yatırımcılarla ortak olmalarının da, ekonomik hayattan çekilmelerinde etkili olduğunun altı çizilmelidir.

Belirtilen biçimde sermayenin el değiştirmesinin millî iktisat politikasıyla uyumlu olduğu doğrudur. Ancak bu bir sonuç olmakla birlikte, bu boşluğun doldurulmamasının toplumsal hayatın akışını olumsuz yönde etkileyeceği göz önüne alındığında, bunun aynı zamanda bir neden olarak değerlendirilmesi de mümkündür. Bütün bu gelişmeler, “*Türklerden oluşan bir ‘burjuvazi’ yaratma gibi amaçlara kristalize olan milli iktisat siyasasının uygulanmasını kolaylaştırmış*” (Akkuş, 2008:136) ve İttihat ve Terakki, “*iç pazarı Türklere açmak*” amacı ile harekete geçmiştir (Özgün, 2008:12).

Sonuç olarak I. Dünya Savaşı yıllarına denk düşen Osmanlı İmparatorluğu’ndaki millî iktisat politikalarının uygulanmasının toplumsal nedenleri arasında, toplumsal düzeni, huzuru ve istikrarı sağlama kaygısı yer almıştır. Bunun aslında bir toplumsal rıza üretme süreci olarak değerlendirilmesi de mümkündür. Toplumun ihtiyaçlarının karşılanması, mevcut koşullarda ancak millî iktisat politikasının uygulanması ile mümkün olabilmiş ve en azından İstanbul başta olmak üzere kısmen Anadolu’da da meşruyet temelinde toplumsal rızanın üretimi sağlanmıştır. Oluşma ihtimali yüksek bir kıtlığı engellemek için, toplumsal gerekçelerle de millî iktisat politikasına doğru bir geçiş yaşanmıştır. Alternatif olarak liberal piyasa ekonomisinin takip edilmesi, savaş yıllarında toplumsal düzen açısından sakıncalı bulunmuş ve dönem boyunca korumacı, toplumsalcı politikalara, millî iktisat politikasına yönelmiştir.

4. SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu’nda, 1914-1918 yılları, millî iktisat politikasının uygulandığı yıllar olarak bilinir. Bu yıllar, I. Dünya Savaşı’nın yaşandığı ve İttihat ve Terakki Fırkası’nın tek başına iktidarda olduğu yıllardır. İktisadi ve siyasi milliyetçiliğin iç içe geçtiği bu millî iktisat yıllarında, Osmanlı İmparatorluğu liberal iktisattan ve Osmanlıcılık politikasından vazgeçmiş, imparatorlukta hem iktisadi, hem de siyasi yönden milliyetçi bir politika takip etmeye başlamıştır. Bu makalede Osmanlı İmparatorluğu’nda iktisadi ve siyasi alanda yaşanan bu kırılmanın nedenleri çok boyutlu olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu açısından millî iktisat; II. Meşrutiyet’ten sonra gündeme gelen ve I. Dünya Savaşı’ndaki uygulamaları ile Türk-Müslüman temelli bir sermaye birikimi ve sermayedar yaratmayı hedeflemiş bir iktisat politikasıdır. Bu politikanın temel özelliği List’in de teorisinin özelliklerini ortaya koyarken altını çizdiği üzere, milliyetçi bir bakış açısıyla iç kapanmacı, korumacı tedbirlere yönelmesi ve anti-liberal olmasıdır.

Millî iktisat politikası, Osmanlı aydınının bir icadı, Türk’e özgü bir politika değildir. Uluslararası arenada dönemin hegemon gücü İngiltere karşısında ayakta kalabilmek ve nihai bir erek olarak onunla rekabet edebilmek isteyen Almanya’da, Almanya’nın koşullarından hareketle ortaya atılmış, Alman icadı milliyetçi bir iktisat politikadır. Frederich List, 1841 yılında yazdığı “*Milli Sistem ve Siyasi Ekonomi*” çalışmasında anti-liberal ve milliyetçi iktisat politikasının özelliklerini açıklarken, korumacı teşvik ve desteklerle sanayi temelinde bir burjuvazinin geliştirilerek, Almanya’nın ileri kapitalist bir ülke olabilmesinin yollarını ortaya koymuştur. Ancak List’in millî iktisat görüşünün Osmanlı İmparatorluğu dâhil, diğer geri kalmış ülkelerde dikkate alınmıyor oluşunun sebebi; büyük ihtimalle List’in teorisinden ziyade, bu teorisinin Almanya özelinde uygulamada başarıya ulaşmış olmasından kaynaklanmıştır. Gerçekten de Bismarck döneminde millî iktisat politikasını, List’in dediği gibi uygulayan Almanya, dönemin hegemonik gücü İngiltere karşısında alternatif bir kalkınma modeli olarak kendini ispatlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu, Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’daki isyanını bastıramaması yüzünden İngiltere’den aldığı dış yardım sebebiyle, bu yardımın karşılığı olarak 1838 yılında serbest ekonomi ile tanışmış ve bu tarihten itibaren de kapitalizmle eklenmiştir. Ancak aynen List’in Almanya için öngördüğü gibi, İngiltere ile eşit koşullarda olmadığı için “*serbest*” bir biçimde rekabet edemeyen Osmanlı İmparatorluğu’nda bu serbestiyetin sonu, ekonomik bağımlılığa çıkmıştır. Kapitalistleşme sürecinde merkezin bir çevresi olarak, sanayi devrimini gerçekleştirmiş ülkelere hammadde ve pazar olarak hizmet eden Osmanlı İmparatorluğu, 1881’de kurulan Düyun-u Umumiye aracılığıyla Avrupa devletleriyle olan bağımlılık ilişkisini resmileştirmiştir.

Sonuçlar değil, nedenler üzerine odaklanan bu makalede gösterildiği üzere, ortaya çıkan bu bağımlılık ilişkisinin yıkılmak istenmesi aslında liberal politikalarla devlet eksenli anti-liberal ve milliyetçi politikalara geçişe yol açmıştır. Yani millî iktisat politikasına geçiş, Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisaden ve siyaseten uyguladığı

politikalarından tam anlamıyla uzaklaşma anlamına gelirken, bu aynı zamanda hem iktisadi, hem de siyasi milliyetçiliği, alternatif bir kalkınma modelinin temeline koymak anlamına da gelmiştir.

Bu kırılmanın ekonomik nedeni, 1838 yılından itibaren Batılı merkez kapitalist ülkelerle, çevre konumunda bir eklemlenme içine giren İmparatorlukta ortaya çıkan bağımlılık ilişkilerini koparabilmektir. İmparatorluğun kapitalistleşme süreci, her geçen gün merkez kapitalist ülkelere daha da bağımlı hale gelmesine yol açmıştır. Bu durum bir yandan egemenlik kaybı ve Osmanlı İmparatorluğunun yarı sömürgeleştirilmesi anlamına gelirken, bir yandan da İmparatorluğun demografik dinamiğinde iktisadi anlamda Türk ve Müslüman esnaf ve tüccardan, komprador özellikler gösteren gayrimüslim azınlıklara ve yabancılara sermaye kayması anlamına da gelmiştir. Din ve milliyet temelinde yaşanan sınıfsal çatışmada Türk ve Müslümanlar her geçen gün biraz daha zararlı çıkmıştır.

İmparatorlukta millî iktisat politikasına geçişin siyasi nedeni, ekonomik nedenlerle bağlantılıdır. İmparatorluk'ta artan milliyetçilik akımları ve ayrılıkçı hareketler karşısında yaşayan bütün halkları Osmanlılık ideolojisi altında birleştirme umudunun kalmaması, Türkçülüğe yönelişi şekillendirmiştir. Bakan Savaşları'ndan sonra kaybedilen topraklarla beraber demografik olarak daha homojen bir toplum yapısına sahip olunması da bu yönelişi hızlandırmıştır. Mevcut koşullara uygun bir siyasi zemin üzerinden hareket etmek zorunluluğu, iktisadi ve siyasi milliyetçiliğin yan yana gelişmesini de beraberinde getirmiştir. Türk ve Müslüman olma ekseninde belirlenen millilik, millî iktisat ile güçlendirilmek istenmiştir. İçeriğinde Müslüman olmanın da yer aldığı Türkçü bir zeminin inşası için millî iktisat politikasının uygulanmasına gerek duyulmuştur. Millî iktisat politikasıyla bir Türklük bilinci kurulmak istenmiştir. Millî iktisat politikası, bağımsız bir ulusal ekonominin kurulabilmesi için gereken siyasi kimliği inşasında bir araç olarak kullanılmıştır.

Millî iktisat politikasına geçişin toplumsal nedenleri ise, kendini ekonomik nedenler gibi göstermekle birlikte, özü itibari ile toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasına ve dolayısıyla aslında toplumsal rızanın, meşruiyetin yeniden üretilmesine yöneliktir. İttihat ve Terakki yönetimi, savaş koşullarında ülke içinde toplumsal dinginliği korumak, olası bir kargaşayı önleyebilmek için millî iktisat politikalarını uygulamıştır. Çünkü millî iktisat politikasının uygulandığı yıllar I. Dünya Savaşı yıllarına denk geldiği için, temel tüketim ürünlerinin temin edilmesinde ülke içinden ve dışından kaynaklanan bir takım güçlüklerle karşılaşmıştır. Millî iktisat politikası uygulanarak, işe sorunu giderilerek, sosyal patlamalara engel olunmak istenmiş ve böylelikle toplumsal meşruiyetin yeniden üretimi gerçekleştirilmiştir. Millî iktisat politikasına geçişin toplumsal nedenlerinin diğer nedenlerle ilişkisine gelince; ekonomik ve siyasi bağımsızlık ancak ülke içinde sağlanacak meşruiyet sayesinde, toplumsal rızanın yeniden üretilmesi ile anlam kazanacaktır. Ülkesinde en temel toplumsal ihtiyaçları karşılayamayan bir iktidarın, toplumsal otoritesi de sarsılacaktır. İttihat ve Terakki yönetimi savaşların, ayrılıkçı akımların ve hareketlerin ardından şekillenen yeni Türkçü milliyetçi siyasi zemin üzerinden, "millî" olarak belirlenen toplumsal öğelerin rızasını alarak toplumsal egemenliğini de inşa etmek istemiştir.

Sonuç olarak, bütün olarak bakıldığında ekonomik, siyasi ve toplumsal nedenlerin hepsi birbiri ile ilişkili olduğu gibi, bu nedenler bir noktada da kesişmektedir. O da ülkenin, sömürgeleşmesinin bir aracı olarak görülen İngiliz liberalizmine karşılık Alman iktisadi milliyetçiliğinin uygulanması suretiyle, ülkenin ekonomik ve siyasi bağımsızlığının kazanılarak, ülkenin kalkındırılmasıdır. Yani dönemin önce aydınları, sonra da iktidarınca kalkınma ve egemenlik/bağımsızlık arasında kurulan ilişki, Osmanlı İmparatorluğu'nda millî iktisada yönelişin temel nedenini oluşturmaktadır.

YAZAR BEYANI / AUTHORS' DECLARATION:

Bu makale Araştırma ve Yayın Etiğine uygundur. Beyan edilecek herhangi bir çıkar çatışması yoktur. Araştırmanın ortaya konulmasında herhangi bir mali destek alınmamıştır. Makale yazım ve intihal/benzerlik açısından kontrol edilmiştir. Makale, "en az iki dış hakem" ve "çift taraflı körleme" yöntemi ile değerlendirilmiştir. Yazar(lar), dergiye imzalı "Telif Devir Formu" belgesi göndermişlerdir. Mevcut çalışma için mevzuat gereği etik izni alınmaya ihtiyaç yoktur. Bu konuda yazarlar tarafından dergiye "Etik İznine Gerek Olmadığına Dair Beyan Formu" gönderilmiştir. / This paper complies with Research and Publication Ethics, has no conflict of interest to declare, and has received no financial support. The article has been checked for spelling and plagiarism/similarity. The article was evaluated by "at least two external referees" and "double blinding" method. The author(s) sent a signed "Copyright Transfer Form" to the journal. There is no need to obtain ethical permission for the current study as per the legislation. The "Declaration Form Regarding No Ethics Permission Required" was sent to the journal by the authors on this subject.

YAZAR KATKILARI / AUTHORS' CONTRIBUTIONS:

Kavramsallaştırma, orijinal taslak yazma, düzenleme – **Y1 ve Y2**, veri toplama, metodoloji, resmi analiz – **Y1 ve Y2**, Nihai Onay ve Sorumluluk – **Y1 ve Y2**. / **Conceptualization, writing-original draft, editing – Y1 and Y2, data collection, methodology, formal analysis – Y1 and Y2, Final Approval and Accountability – Y1 and Y2.**

KAYNAKÇA

- AHMAD, Feroz (1995), **İttihat ve Terakki 1908-1914** (Çev. Nuran Yavuz.), Kaynak Yayınları, İstanbul, 4. Baskı.
- AKIN, Rıza (2003), “*İkinci Meşrutiyet Türkçülüğünün İdeolojik ve Politik Boyutları*”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, S.3, ss.15-47.
- AKKUŞ, Turgay (2008), “*Bir İktisadi Siyasa Projesi: Milli İktisat ve Bursa*”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.7(16), ss.119-141.
- AKŞİN, Sina (1998), **Jön Türkler ve İttihat Terakki**, İmge Kitabevi, Ankara, 2. Baskı.
- BORATAV, Korkut (1998), **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 6. Baskı.
- ERGİN, Koray (2017), “*İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (1913-1918)*”, **Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.1(1), ss.114-127.
- GEORGEON, François (2006), **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)** (Çev. Ali Berktay.), YKY Yayını, İstanbul.
- GEORGEON, François (2024), **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)** (Çev. Alev Er), İletişim Yayınları, İstanbul.
- GILPIN, Robert (2011), **Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası** (Çev. Murat Duran, Selçuk Oktay, M. Kadir Ceyhan, Gürkan Polat.), Kripto Yayınları, Ankara.
- GÖLCEK, Gökhan ve KÖKTAŞ, Altuğ Murat (2017), “*Ekonomik ve Hukuki Yönleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine Esnaf Kavramı*”, **IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu**, Ömer Halis Demir Üniversitesi Yayını, Niğde, Cilt 4, ss.83-92.
- İNSEL, Ahmet (2002), “*Milliyetçilik ve Kalkınma*”, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik** (Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, Cilt 4, ss.763-776.
- KARAKAŞ, Mehmet (2018), “*II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük Düşüncesi ve İttihat-Terakki Rolü*”, **Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi**, S.65, ss.195-208.
- KARPAT, Kemal (1996), **Türk Demokrasi Tarihi**, Afa Yayıncılık, İstanbul.
- KAZGAN, Gülten (1997), **İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 7. Baskı.
- KEPENEK, Yakup ve YENTÜRK, Nurhan (2001), **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 12. Baskı.
- KEYDER, Çağlar (1999), **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 5. Baskı.
- KORKMAZ, Erdal (2020), “*Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Karaborsa*”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S.66, ss.241-279.
- LIST, Friedrich (2001), **The National System of Political Economy**, Batoche Books, Kitchener.
- ÖZGÜN, Cihan (2008), “*Osmanlı Ekonomi Politikasına Kısa Bir Bakış (XVIII-XIV. Yüzyıllar)*”, **Tarih Okulu**, S.1, ss.5-17.
- ÖZTAN, G. Gürkan (2005), “*1930'ların Türkiye'sinde Milli İktisat Düşüncesi ve Kadın Algısı*”, **Eğitim Bilim Toplum**, S.3(12), ss.4-19.

- PAMUK, Şevket (2009), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserleri II** (Çev. Gökhan Aksay, Ed. Ali Berktaş), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2. Baskı.
- PAMUK, Şevket (2012), **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 14. Baskı.
- SAĞLAM, Serdar (2004), “*Ziya Gökalp'te 'Solidarizm' ve 'Millî İktisat'*”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**, S.1, ss.67-84.
- SZPORLUK, Roman (1988), **Communism and Nationalism: Karl Marx Versus Friedrich List**, Oxford University Press, Oxford (US).
- TOPRAK, Zafer (2016), **İttihat ve Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2. Baskı.
- TOPRAK, Zafer (2017), **Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul, 2. Baskı.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1998), **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul, C. 1.
- TÜRKMENOĞLU, Mustafa ve TÜRKMENOĞLU, Sevgi (2021), “*İttihat ve Terakki'nin Millî İktisat Politikalarının Neticesi Oluşan Bir Zümre ve Bu Zümrenin Türk Romanına Yansıması*”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.70, ss.140-151.
- VARLI, Arzu ve KORALTÜRK, Murat (2010), “*II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Millî İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi*”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.9(20-21), ss.127-142.
- VURAL, Mithat Kadri (2016), “*Savaş Yıllarında Millî Bir Burjuvazi Oluşturma Çabası Olarak 'Harp Zenginleri' ve Buna Yönelik Eleştiriler*”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.16(32), ss.109-131.
- YILMAZ ERKÖK, Şiir (1992), **Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi**, Efil Yayınevi, Ankara, 4. Baskı.
- ZARAKOLU, Avni (1981), **İktisadi Düşünce Tarihi**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.

